

УДК 338.45(477)

*Проскуріна Н.М.,
д.е.н., професор,
Академія муніципального управління, м. Київ*

ФОРМУВАННЯ ТА СТІЙКИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНАЛЬНИХ ПРОМИСЛОВИХ КОМПЛЕКСІВ В УМОВАХ ІНТЕГРАЦІЙНОГО ВИБОРУ ДЕРЖАВИ

Об'єктивним є визнати, що ключовим фактором технологічного оновлення промисловості в регіонах України є необхідність забезпечення збалансованого функціонування регіональних промислових комплексів (РПК), діяльність яких слід розвивати у контексті інтеграційного вибору держави. У цій відповідності, оновлення й реформування РПК стає імовірним лише у разі забезпечення, у першу чергу, належного рівня відновлення ресурсної бази виробничо-економічних систем на мезорівні та, відповідно, запровадження у практику господарювання інтегрованих міжрегіональних промислових комплексів з нарощенням стратегічного потенціалу в контексті кардинальної модернізації регіонального господарства.

Объективным является признать, что ключевым фактором технологического обновления промышленности в регионах Украины является необходимость обеспечения сбалансированного функционирования региональных промышленных комплексов (РПК), деятельность которых следует развивать в контексте интеграционного выбора государства. В этом соответствии, обновление и реформирование РПК становится вероятным лишь в случае обеспечения, в первую очередь, надлежащего уровня возобновления ресурсной базы производственно-экономических систем на мезоуровне и внедрение в практику ведения хозяйства интегрированных межрегиональных промышленных комплексов с наращиванием стратегического потенциала в контексте кардинальной модернизации регионального хозяйства.

Objective is to acknowledge that the key factor of technological update of industry in the regions of Ukraine is a necessity of providing of the balanced functioning of regional industrial complexes (RPK) activity of which it follows to develop in the context of integration choice of the state. In this accordance, an update and reformation of RPK becomes credible only in the case of providing, in the first turn, proper level of proceeding in the resource base of the productive-economic systems on mezolevel for and, accordingly, introduction in practice of manage computer-integrated between regional industrial complexes with the increase of strategic potential in the context of cardinal modernization of regional economy.

Постановка проблеми. Слід зазначити, що в ринкових умовах з урахуванням темпів транснаціоналізації світогосподарської системи, а також зниження стратегічного потенціалу, на тлі світової кризи потребує удосконалення система управління економічною безпекою на різних рівнях, при якій забезпечується ефективно функціонування виробничо-економічних систем незалежно від зміни навколишнього середовища. Ослаблений інтелектуальний потенціал РПК ініціює процеси деволюції виробничого потенціалу у сировинний придаток. Тому, одним з актуальних моментів формування конкурентних переваг регіональних економічних

систем в Україні є інтеграція (афіліація) стратегічних потенціалів окремих регіональних промислових комплексів та їх регенерація й відповідно запровадження у практику господарювання нової просторової форми організації та управління промисловістю у регіонах – інтегрований міжрегіональний промисловий комплекс (ІМПК).

З'ясовано, що ІМПК визначається оптимальною для об'єднання моделлю розвитку окремих регіональних промислових комплексів на засадах реалізації стратегії локалізації зусиль за певними видами економічної діяльності для забезпечення алокаційного типу ефективності використання стратегічного потенціалу промисловості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні аспекти узагальнення проблем стійкого розвитку регіональних промислових комплексів, удосконалення процесів менеджменту економічного регулювання розвитку РПК присвячені праці зарубіжних авторів, зокрема: Л. Абалкіна, І. Ансоффа, Д. Медоуз, І. Шумпетера. Вивченню питань, пов'язаних із формуванням конкурентних переваг РПК та управління стійкістю, збалансованістю просторових систем до загроз присвячені праці вітчизняних вчених В. Амітана, В. Геєця, Я. Жаліла, С.Покропивного, Є. Хлобистова, О. Царенко, Т. Уманець та інших.

Метою статті є розроблення методології формування конкурентних переваг виробничо-економічних систем на мезорівні з визначенням принципів забезпечення ефективності функціонування інтегрованих міжрегіональних промислових комплексів та ідентифікації параметрів розвитку при змінах в економічному зовнішньому середовищі.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Україні формується принципово нова суспільно-політична ситуація, пов'язана з фактичним завершенням періоду системних перетворень та переходом до етапу практичної реалізації завдань довгострокової стратегії, а саме – регіональної стратегії загальноекономічного зростання/забезпечення збалансованого розвитку, що передбачає діагностику і моніторинг природно-ресурсного, факторного і системного потенціалів регіональних економічних систем [1]. На думку автора статті, застосування методологічних принципів системного та програмно-цільового підходів обумовлює необхідність адаптації до ідентифікації параметрів розвитку інтегрованого міжрегіонального промислового комплексу (ІМПК) і положень синергетичного підходу для вирішення проблем забезпечення ефективності його функціонування. При цьому стверджуємо, що від вирішення цієї важливої проблеми залежить імовірність реалізації інноваційної моделі розвитку держави та результати сучасних трансформацій в економічній, енергетичній та економічній сферах. Отже, при дослідженні системи управління функціонуванням інтегрованих міжрегіональних промислових комплексів та ідентифікації параметрів розвитку вважаємо за доцільне використати системний аналіз та його

принципові підходи до розроблення методів і методик. Зазначимо, що зв'язки і відносини між елементами ІМПК в цілому і визначають їх специфічні ознаки. Саме конструювання такої складної системи із сукупності елементів (регіональних промислових комплексів – РПК) є якісним переходом, зумовленим відповідними кількісними змінами в цілеспрямованості, широті й глибині взаємозв'язку між РПК та окремими галузями.

За задумом і планом автора, завдяки використанню технології стратегічного управління на засадах реалізації програмно-цільового підходу дії окремих галузей промисловості можна афіліювати (інкорпорувати) в систему послідовних явищ [2]. При цьому досягається синергетичний ефект, одержати який в інший спосіб неможливо. Для реструктуризації регіонального промислового комплексу та узгодження діяльності галузей у межах РЕС, координації процесів у сфері формування й нарощення конкурентних переваг розроблено концептуальну модель функціонування ІМПК. Запропоноване абстрактне модельне вирішення описує взаємодію внутрішніх та зовнішніх його зв'язків, що здійснене за результатами інфраструктурно-управлінського та когнітивно-інформаційного аналізу параметрів економічної динаміки регіонального промислового комплексу.

Ідентифікація компонент основана на механістичній конструкції ієрархічної побудови, адаптацію її елементів до сучасних умов господарювання здійснено шляхом трансформацій конкурентних переваг виробничо-економічних систем на мезорівні [3].

Для оцінювання рівня соціально-економічного розвитку, на нашу думку, найбільш об'єктивною є методика, за якою визначається: рівень концентрації та використання в межах регіону потенціалів природно-ресурсного, економічного (ВРП, кількість суб'єктів господарювання за ЄДРПОУ, вартість ОВЗ, виробництво промислової та сільськогосподарської продукції, обсяги інвестицій у ОВЗ, перевезення вантажів транспортом, обсяги експорту та імпорту, роздрібний товарообіг) і соціального (кількість економічно активного населення, середньомісячна заробітна плата найманих працівників, доходи і витрати населення, кількість студентів і лікарняних ліжок) потенціалів в порівнянні до середніх значень в державі.

За результатами аналізу сучасного стану взаємопов'язаності підсистем економічних районів можна підсумувати: існує тенденція до зростання галузевої розбалансованості господарських комплексів і зменшення щільності їх зв'язків. Успадкована система розміщення виробництва та форми розселення перестали відповідати сучасним ринковим умовам господарювання. Зараз усе більше зростає роль окремих міст, що знаходяться поблизу транзитних транспортних шляхів, центрів підготовки кваліфікованих кадрів, прикордонних центрів, та господарських комплексів, в яких профілюючим є виробництво продукції, яка має конкурентні переваги на світових ринках. Наразі, найбільш

конкурентоспроможними на глобальному ринку є промислові регіони (Донбас, Придніпров'я, Центр) [4].

В них зосереджено експортоорієнтоване виробництво, ринкова інфраструктура та сформовано вигідні умови інвестування. Завдяки діяльності на їх територіях компаній, що є лідерами у ГМК, хімічній і машинобудівній галузях промисловості, існують умови функціонування територіальних кластерів з конкурентоспроможним виробництвом. Така природа просторової організації й обумовила розрив між регіональними економічними системами. Аналітична оцінка економічної ситуації в регіонах дозволила систематизувати існуючі параметри розвитку (табл. 1) та виявити, що існує суттєва диференціація регіонів за загальним економічним потенціалом (табл.2).

Таблиця 1

Показники економічного розвитку регіонів у 2012 р.

Регіони держави	Заг.економічний потенціал регіонів			Науково-інноваційний потенціал регіонів		
	ВРП в розрахунку на 1 ос.(грн.) на 01.01.13 р.	Фінан. резул. від діял-ті до оподатк. (млн.грн.)	Капітальні інвестиції на душу населення (грн.)	Інноваційно-активні підприємства,%	Частка регіону в обсязі реалізації інноваційної продукції, %	Частка регіону у фінансуванні НТР, %
УКРАЇНА	11630	43700,9	4068,4	14,2	100	100
АР Крим	8101,0	418,0	3565,3	11,5	1,6	1,7
Вінницька	7328,0	112,6	2473,5	23,9	1,5	3,3
Волинська	7397,0	404,2	2771,3	19,8	7,6	1,6
Дніпропетровська	15239,0	12615,3	4365,1	10,8	11,2	10,9
Донецька	15725,0	8947,8	3716,4	10,4	13,9	24,4
Житомирська	6636,0	161,4	1861,2	10,5	0,6	0,6
Закарпатська	6576,0	175,2	2129,8	8,8	0,3	0,5
Запорізька	13369,0	3735,2	3483,6	10,8	8,5	1,6
Івано-Франківська	8157,0	54,3	2900,4	30,6	1,1	2,4
Київська	10918,0	440,3	7281,2	11,9	1,3	2,8
Кіровоградська	7723,0	33,3	2386,3	15,8	1,2	0,9
Луганська	10085,0	697,8	4126,1	11,3	19,2	12,4
Львівська	8351,0	449,9	3255,4	15,8	2,6	2,4
Миколаївська	9769,0	632,6	3064,4	8,3	0,2	2,3
Одеська	10379,0	556,7	4404,5	11,4	5,7	6,8
Полтавська	14330,0	1870,5	4375,5	15,3	2,7	0,9
Рівненська	7724,0	522,5	2538,1	8,5	0,3	0,3
Сумська	7848,0	275,2	2026,2	5,2	2,0	1,6
Тернопільська	5819,0	-18,4	1801,5	13,2	0,3	0,3
Харківська	11353,0	1652,7	4321,9	18,0	4,7	2,6
Херсонська	6744,0	68,4	2090,3	13,6	0,4	1,3
Хмельницька	7023,0	536,5	2317,3	7,3	0,2	0,8
Черкаська	8209,0	764,4	3213,9	8,9	1,3	0,5
Чернівецька	5650,0	194,3	2584,5	17,4	0,8	0,1
Чернігівська	7714,0	42,8	2133,1	15,5	1,0	2,1
м. Київ	3521,0	8309,6	14223,0	33,4	9,6	15,4
м. Севастополь	10079,0	47,8	2884,4	6,7	0,0	0,0

Джерело: адаптовано автором [5;7]

Таблиця 2

Узагальнені ознаки якісних параметрів розвитку регіональних економічних систем (авторська розробка)

Рівні якісно-кількісної оцінки	Розбіжності у темпах економічної динаміки регіонів України	Диспропорції у зв'язку з нерациональним використанням інноваційно-інтелектуального потенціалу	Концентрація корпоративних підприємств 1 об'єднань	Рівень регіональної економічної безпеки
Бенчмаркінг існуючої ситуації в регіонах	При середньому значенні по Україні ВРП в розрахунку на 1 ос. (на 01.01.2013 р. 11,6 тис. грн.), в структурі 9 потенціальних економічних лідерів: м. Київ, Донецька, Полтавська, Дніпропетровська, Запорізька, Харківська, Луганська, Одеська і Київська обл. Економічна потужність більшості з цих регіонів перевищувала потужність зусайдерів: Тернопільську, Чернівецьку, Закарпатську, Житомирську, Хмельницьку, Херсонську, Вінницьку і Волинську обл.	У 2008 р. вдалося частково подолати негативну тенденцію зменшення кількості промислових підприємств, що займаються інноваційною діяльністю, яка мала місце в Україні в останні роки. У 2012 році інноваційною діяльністю у промисловості займалося 1472 підприємств, що на 31,7% більше проти 2011 р.	Порівнюючи дані за окремими зонами нагромадження підприємств із середньою кількістю працівників 501 і більше осіб зазначимо: середньостатистична кількість таких підприємств значно різнилась, наприклад їх сукупна кількість у м. Києві, Дніпропетровській, Донецькій, Харківській і Луганській обл. у 9 р. вищою ніж в аутсайдерах - Тернопільській, Чернівецькій, Закарпатській, Івано-Франківській і м. Севастополі.	Торговельна безпека відставання за окремими регіонами відзначена низьким рівнем продуктивності. В середньому в малих компаніях на одного працівника приходить 0,8 грн. реалізованої продукції, на підприємствах із середньою кількістю працівників 51 до 250 осіб – 5,2 грн., а на підприємствах з кількістю працівників понад 501 – 63,8 грн.
Наслідки існуючої диспропорції у розвитку РІПК	Регіони – економічні лідери мали найвищі показники фінансової результативності своєї діяльності, про що свідчать дані фінансового результату їх звичайної діяльності до оподаткування, за яким Донецька, Дніпропетровська, Запорізька області та м. Київ відверто випереджають інші регіони.	Найбільші обсяги нових здійснено підприємствами м. Києва (33,4% загальної кіл-ті), Івано-Франківської (30,6%), Вінницької (23,9%), Волинської (19,8%), Харківської (18,0%), Чернівецької (17,4%), Львівської (15,8%), Кіровоградської (15,8%) разом складаючи 77,8% від загальних фінансових витрат на НТР. Протилежна ситуація мала місце у Хмельницькій, Рівненській, Закарпатській, Сумській обл., які разом залучили лише 4,2% ресурсів для власних НТР.	Існує взаємозв'язок між економічною результативністю корпоративних підприємств і нагромадженням корпоративних структур в регіоні. Економічно результативні оцінено за показником обсягу реалізованої продукції, яка виробляється одним підприємством (кіл-ть працівників 501 і більше). За економічною результативністю лідирують – Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Полтавська обл. та м. Київ. Рівень обсягу реалізації продукції є меншим у тих регіонах, де концентрування таких підприємств є не значною (Закарпатська, Чернівецька, Херсонська, Хмельницька, Тернопільська обл. і м. Севастополі).	Рівень інвестиційної безпеки, звукує можливістю окремих регіонів щодо догримання принципу рівномірного регіонального розподілення. Це перешкоджає розширенню відтворенню, реструктуризації та технологічному переозброєнню економіки регіонів. Важливість ролі великих корпорацій в цьому аспекті пояснюється тим, що в середньому по компаніям на одного працівника підприємства із кількістю 501 і більше осіб. приходить найбільш обсяги вальових капітальних інвестицій – 11,2 грн., на підприємствах із середньою кількістю працівників 51 до 250 осіб – 6,06 грн.
Пошук шляхів мобілізації резервів для відновлення позитивної динаміки	Позитивні показники фінансової результативності регіону відповідно дозволяють збільшувати власні капітальні інвестиції, за якими також значно посилюється диференціація регіонів. Найвищий показник обсягу інвестицій у розрахунку на душу населення був зафіксований у м. Києві (14223,0 грн.), проти самого найменшого у Тернопільській області (1801,5 грн.).	Характер фінансових витрат на НТР пояснюється диференціацією у розмі-щенні інноваційно-активних підприємств. Передові позиції займають Донецька, Луганська, Дніпропетровська обл. та м. Київ. Економічним результатом фінансування НТР є обсяги реалізації нн. продукції, за якими лише 4 обл.: м. Київ, Донецька, Дніпропетровська, Луганська, Запорізька випереджають інші регіони, разом реалізував-ши 62,4% новаций. А м. Севастополь, Хмельницька, Закарпатська, Рівненська, Житомирська і Тернопільська обл. спромоглися реалізувати лише 1,8% від всієї інноваційної продукції.	Подібним є взаємозв'язок концентрації великих підприємств з обсягами здійснених вальових капітальних інвестицій у 2012 р. Найбільш обсяги відмічені у всіх же регіонах (Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській обл. та м. Київ), які вирізнялися значною насиченістю корпоративних підприємств.	Рівень інноваційної безпеки впливає на відставання регіонів у НТР. Це позначається на конкурентоспроможності, інноваційній активності. Відтік висококваліфікованих фахівців – на недовільному розвитку інфраструктури. Крушними корпоративними підприємствами реалізовано 84% всієї інноваційної продукції України. Задля дотримання економічної безпеки регіонів існує потреба у зняженні регіональних диспропорцій шляхом проведення інституціональних перетворень у галузях промисловості, посилення ділової активності інтегрованих корпоративних структур, насамперед, в тих регіонах, де їх кількість є незначною.

При використанні базових принципів системного, програмно-цільового та синергетичного підходів до районування регіональних економічних систем (РЕС) автором передбачено імовірність поєднання стратегічних потенціалів областей, зокрема транскордонних (з урахуванням рівня їх доступу до міжнародних ринків та деструктивних тенденцій у структурі економічно активного населення), та виокремлено у якості прикладу для матеріалізації методологічних засад формування й нарощення конкурентних переваг РПК Донецький, Придніпровський, Карпатський, Поліський, Подільський економічні райони.

Визначено параметри розвинутості їхніх регіональних промислових комплексів (РПК) та доведено залежність темпів економічного зростання від зміни критеріальних значень факторів прямого й опосередкованого впливу на формування конкурентних переваг соціально спрямованих галузей, вагомості частки останніх у структурі ВВП. Проведений аналіз особливостей регіонального розміщення (локалізації) корпоративних структур дозволяє зробити основне припущення, що не тільки значна присутність таких корпорацій в регіоні, але й синергетичний ефект від їх концентрації в межах окремих регіонів є одним із показників ступеня економічного розвитку останніх, а як наслідок і країни в цілому [6].

Раціональне розміщення продуктивних сил, збалансований та комплексний розвиток господарства регіонів країни можливий за допомогою афіліації стратегічного потенціалу РПК та їх регенерації (при інкорпорації окремих елементних РПК у єдиний ІМПК). Дотримання такого підходу дозволяє, в залежності від специфіки економічної спрямованості території (промислова, сільськогосподарська, інноваційна), виявити можливості створення територіально-виробничих систем, мобілізувати кошти для розвитку комбінованих структур (корпорацій, технополісів, бізнес-парків, експортно-орієнтованих зон, ВЕЗ, ТПР та ін.), цілеспрямовано формувати систему міжрегіональних, транскордонних та інших зовнішніх зв'язків.

Підхід, що заснований на реалізації стратегії інкорпорації потенціалів РПК у єдиний ІМПК, має поєднуватися з принципом ланцюгової капіталізації галузей економіки, який полягає у поступовому виходу з кризового стану другорядних галузей промисловості за рахунок тих, що залишають за собою значний потенціал в регіоні, насамперед таких життєво-пріоритетних галузей, як: харчова, легка промисловість, торгівля, житлове будівництво, фармацевтика, транспорт.

На сьогоднішній день, політика держави в першу чергу має спрямовуватися на формування та укріплення інтегрованих міжрегіональних промислових комплексів, що вимагає врахування наступних заходів:

а) *підтримка елементів господарської інфраструктури в регіонах.* Створення ефективних заходів щодо об'єднання наукових і освітянських організацій, дослідницьких центрів, промислових компаній, фінансових структур в рамках окремих територій. Адже на сьогоднішній день не створюються умови для забезпечення появи інноваційного ланцюга «освіта - наука - виробництво – ринок». За межами інноваційної діяльності часто залишаються також наукові установи та навчальні заклади. Пасивний підхід багатьох наукових установ до комерціалізації наукових результатів, призводить до недостатньо активного використання науково-технологічного потенціалу регіонів. В цьому контексті оптимальним варіантом було б створення умов щодо активізації процесу зародження та функціонування промислово-фінансових груп, як основного елемента побудови корпоративно-коопераційного каркасу економіки країни, для чого, перш за все, переглянути чинний Закон України «Про промислово-фінансові групи в Україні» [8].

б) *вдосконалення корпоративного управління.* Насамперед потребує вирішення питання захисту прав акціонерів, шляхом прийняття введення у дію Закону України «Про акціонерні товариства», адже неврегульованість корпоративних відносин, які проявляються шляхом використання тіньових механізмів у боротьбі за контроль над підприємством, відчуження високоліквідного майна без відома акціонерів, укладання свідомо збиткових угод відлякує інвесторів і, в свою чергу, гальмує процес укрупнення корпоративних структур. Основні напрями захисту прав інвесторів мають бути направлені на вдосконалення ефективності контролю, раціонального розподілу повноважень, установлення лімітів на обіймання посад у правлінні і спостережній раді, впровадження у практику кумулятивного голосування, створення системи доступного і повного інформаційного забезпечення, формування компенсаційних фондів для захисту інвесторів за участю у них держави, саморегульованих організацій і фінансових посередників.

Одним з напрямів удосконалення організації корпоративного управління на мікрорівні є необхідність реорганізації спостережної ради як ключового суб'єкта корпоративних відносин на основі побудови структури профільних комітетів у межах функціональних підсистем стратегічного управління та захисту прав акціонерів. В контексті створення інтегрованих структур необхідне вирішення питань інтелектуальної власності, що передбачає прийняття закону «Про оцінку інтелектуальної власності», який дозволить на основі виробленої методики здійснювати оцінку вартості підприємства на основі вартості його нематеріальних активів, проводити експертизу інноваційних

проектів, вирішувати майнові спори, визначати частку майнових прав акціонерів тощо [9].

в) *реформування на державному рівні системи діяльності ВЕЗ та ТПР*, підприємства яких виконують вимоги українського законодавства, працюють чітко у рамках сформованих інвестиційних програм, випускають дійсно інноваційну продукцію, суттєво впливають на створення нових робочих місць. Насамперед необхідно змінити умови щодо впровадження митних пільг (наприклад, шляхом впровадження митних складів, які дозволять отримувати митні відстрочки). Також слід розробити ефективні схеми контролю і запобігання зловживанням у ВЕЗ і ТПР. Іншими компенсаціями мають бути: зменшення податкового навантаження у вигляді ввізного мита лише на імпорт інвестиційних товарів, пільги по платі за землю, безкоштовне надання адміністративних послуг

г) *Державна підтримка переходу на інноваційний регіональний розвиток*. Дотримання фактичного, а не декларативного фінансування витрат, які закладені у законодавчі акти, що становлять фундамент формування національної інноваційної системи. Пряме ігнорування їх найважливіших норм та положень не дозволяє забезпечити скорочення економічного розриву між регіонами.

Висновки. Відтак, очевидною є невідповідність комунікаційних, логістичних і господарських зв'язків та партнерських відносин між регіонами, зумовлює екстенсивні темпи економічної динаміки, високу енергоємність промислового виробництва, моральну відсталість технологій і деградацію економічної системи. При цьому, вже ослаблений інтелектуальний потенціал трансформує могутній виробничий потенціал у сировинний придаток та джерело дешевої робочої сили. Змінити це можливо лише шляхом проведення збалансованої регіональної політики з урахуванням оптимальних темпів зростання, визначених за єдиним критерієм оцінки результативності галузей, вагомості впливу соціально-економічних факторів, які відображають не тільки нарощування конкурентних переваг галузей, а й розвиток регіону чи економічному району в цілому. Тобто, збалансований розвиток господарства країни неможливий без всебічного розвитку її регіонів. Економічно ефективне розміщення і територіальна організація продуктивних сил можливі лише з урахуванням сукупності факторів, що впливають на ці процеси, зумовлюючи вибір місця зосередження окремих підприємств, і галузей.

Використані джерела інформації:

1. Амитан В.Н. Регион в ресурсной структуре государства / В. Н. Амитан // Региональні перспективи. – 2011. – № 5–6. – С. 15–17.
2. Алимов О. Промисловий потенціал України: напрями ефективного розвитку /

- О.Алимов, В. Ємченко // Економічний Часопис – XXI. – 2003. – № 6. – С. 41–46 .
3. Булеев И.П. Промышленные корпорации: особенности развития и принятия решений / И. П. Булеев. – Донецк: ИЭП НАН Украины, 2010.–116 с.
 4. Ковтуненко К.В. Розвиток бізнесу регіону за рахунок використання кластерних форм виробничих систем / К.В. Ковтуненко, С.В. Філіппова // Вісник соціально-економічних досліджень. – Одеса : ОДЕУ, 2003. – № 5. – С. 305–309.
 5. Амоша А.И. Каноны рынка и законы экономики / А.И. Амоша, Н.Д. Прокопенко, Е.Т. Иванов. – Донецк : ИЭП НАН Украины, 2009. – 546 с.
 6. Чумаченко Н.Г. Проблемы и пути решения развития регионов / Н. Г. Чумаченко, А.И. Амоша // Економіка промисловості. – 2002. – № 4. – С. 201–206.
 7. Хлобистов Є.В. Україна: соціально – економічні передумови формування політики техногенної безпеки у трансформаційному суспільстві / Є.В. Хлобистов // Економіка України: проблеми, перспективи ринкових відносин. – 2012. – № 6. – С. 13–20.
 8. Царенко О.В. Розвиток інтеграційних процесів у національній економіці / О.В. Царенко // Державне управління та місцеве самоврядування : – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2010. – С. 245–250.
 9. Фащевський М.І. Теорія і практика економічного районування України та шляхи його удосконалення / М.І. Фащевський . – К.: РВПС України НАН України, 2008. – 52 с.